

УДК 930.2:[316.334.56:352/353:340.15]”12/15”М.Грушевський

МІСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та архівознавства,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Розглянуто погляди Михайла Грушевського на міське суспільство ранньомодерної України. Учений виділив основні блоки проблем: рецепція магдебурзького права, устрій та управління в містах, економічні заняття міщан. На думку вченого, з кінця XIII ст. німецьке міське право починає проникати в міста Галицько-Волинської держави, натомість на Київщину воно почало розповсюджуватися дещо пізніше – особливо інтенсивно з початку XVI ст. Запровадження магдебурзького права вчений оцінив загалом негативно, приділивши особливу увагу інституту війтівства, який, на думку вченого, був сполучником, що зв’язував відокремлену міську громаду, як маленьку державу, з державною системою. У містах із діничним війтівством війт відіграв ключову роль у системі міського управління та самоврядування. Діничність цієї інституції ще більше посилювало відчуття значимості та безкарності. Історик цілком вірно відзначає змішування функцій ради і лави та підпорядкування останньої першій. Пильну увагу приділив М. Грушевський міському судочинству: проаналізовано джерела міського права, його публікації в Польщі, апеляційні інстанції. М. Грушевський проаналізував економічні заняття міщан, зокрема регламентацію торгівлі та цехового устрою. Особливу увагу було звернено на функціонування ярмарків і торгів та їх значення для міщан. Вчений показав початки цехового устрою спершу на території Руського, Белзького та Подільського воєводств, а далі розповсюдження його і на інші території. Зважаючи на вузькість джерельної бази і малодослідженість проблеми міських промислів у тогочасній історіографії, М. Грушевський дещо менше уваги приділив цьому питанню, обмежившись загальними спостереженнями і залишивши його наступним дослідникам. Поза увагою дослідника залишилися питання урбанізації українських земель, проблема юридик міських сіл і соціального складу міщанства.

Ключові слова: М. Грушевський, міста, міське самоврядування, магдебурзьке право, війти, судочинство.

Проблематиці міст і міського суспільства відомий український історик присвятив низку публікацій¹, але послідовно виклав свої погляди у багатотомній праці “Історія України-Руси”². Саме тому звернемося до цієї праці, щоб проаналізувати ці погляди.

¹ Михайло Грушевський, “Надання магдебурзького права містечку Дідову (в Київщині) 1596 р.,” *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2003), т. 5, 138–140; Михайло Грушевський, “Слобода Полтава в 1630 р.,” *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2003), т. 5, 141–142; Михайло Грушевський, “Південноруські господарські замки в половині XVI століття,” *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2003), т. 5, 155–181; Михайло Грушевський, “[Передмова до т. XXIII–XXIV Руської історичної бібліотеки],” *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2005), т. 7, 306–308; Михайло Грушевський, “Лист Володимирської громади з 1324 р.,” *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах* (Львів: Світ, 2007), т. 8, 357–360.

² Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1994), т. 5; Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1995), т. 6.

Фактично вчений уперше в історіографії ґрунтовно та всебічно простудіював історію українського міста кінця XV – першої половини XVII ст. На відміну від своїх попередників, М. Грушевський зумів науково зобразити міське життя у більшості його аспектів і проявів. Учений чітко виділив основні блоки проблем, на яких зосередив свою увагу: рецепція магдебурзького права і його “приживлення” на українському ґрунті та наслідки цієї рецепції; устрій та управління міст; економічні заняття міщан. Дослідник слушно зауважив, що ще з XII ст. у Європі започатковується досить значне розповсюдження нової організаційної міської моделі, опертої на широкому самоврядуванні. Загальною назвою для цієї моделі, яка закріпилася на теренах Центрально-Східної Європи, стало так зване магдебурзьке або німецьке право, яке мало низку модифікацій на німецьких землях, а ще більше доповнень на сусідніх чеських, угорських та польських територіях. З кінця XIII ст. німецьке міське право починає проникати в міста Галицько-Волинської держави, свідченням чого, на думку вченого, була поява нового для літописів терміну “містич”³, а з XIV ст. це право вже документально зафіксоване для галицьких міст (привілей Саноку від 1339 р.). На кінець XV ст. у Руському воєводстві налічувалося 101 місто, ще 12 було у Белзькому воєводстві – практично всі вони користувалися магдебурзьким правом⁴. Цілком вірно М. Грушевський відзначив, що магдебурзьке право на Волинь і Київщину почало розповсюджуватися дещо пізніше – особливо інтенсивно з початку XVI ст.⁵, що підтверджують студії сучасних істориків⁶.

Докладно М. Грушевський зупинився на розгляді магдебурзького привілею, аналізуючи його зміст з погляду того, що нового він вносив у міщанське життя. Основну увагу при цьому історик звернув на “виключення міст з загальної організації землі”, що, на його думку, “відбилося дуже лихо на їх становищі в суспільно-політичній організації”⁷. Суперечки про роль і значення магдебурзького права в житті міської спільноти тривають дотепер. Запровадження магдебурзького права у містах України дослідники оцінювали по-різному. Низка істориків дотримувались думки, що воно було шкідливим⁸; інші назагал позитивно

³ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 224.

⁴ Ryszard Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku* (Lublin: Wyd. UMCS, 1989), 25–26.

⁵ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 230.

⁶ Андрій Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – у першій половині XVII ст.* (Львів: Добра справа, 2003); Наталя Білоус, “Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування,” *Україна в Центрально-Східній Європі* 15 (2015): 125–164.

⁷ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 233.

⁸ Владимир Антонович, “Предисловие,” *Архив Юго-Западной России* (Київ: Археографическая комиссия, 1869), ч. 5, т. 1, 49; Владимир Антонович, “Исследования о городах Юго-Западного края,” *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России* (Київ: Типография Е. Я. Федорова, 1885), т. 1, 164–165, 171; Иван Каманин, “Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву,” *Киевская Старина* 5 (1888): 140–168; Михайло Владимирський-Буданов, *Німецьке право в Польщі й Литві* (Львів: НТШ у Львові, 1903), ч. 1,

оцінювали його, твердячи, що воно в тій чи іншій мірі сприяло розвитку міст⁹. Деякі історики нейтрально сприймали його¹⁰. Не внесли остаточної визначеності в це питання, хоча суттєво його з'ясували, й узагальнюючі статті, в яких була спроба поставити крапки над “і”¹¹. Дивуватись тут нічому, бо стан вивчення

128; Михайло Владимирський-Буданов, *Німецьке право в Польщі й Литві* (Львів: НТШ у Львові, 1903), ч. 2, 304–305; Валентин Отамановский, “Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право,” *Вопросы истории* 3 (1958): 131.

⁹ Федор Тарановский, *Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовко эпохи* (Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897), 22; Матвей Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Исторические очерки* (Москва: Университетская типография, 1892), 496–522; Матвей Любавский, “Немецкая колонизация и новое сельское и городское устройство в Польше,” *Книга для чтения по истории средних веков*, ред. Павел Виноградов (Москва: Типография “Общественная польза”, 1914), т. 3, 465; Митрофан Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах* (Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1901), т. 1, 275; Митрофан Довнар-Запольский, *Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.* (Киев: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905), 42; Константин Ливанцев, *История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв.* (Ленинград: Издательство ЛГУ, 1958), 57; Владимир Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве* (Москва: Изд-во АН СССР, 1968), 424; Олена Компан, *Міста України в другій половині XVII ст.* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1963), 116; Ярослав Исаевич, “Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв.,” *Города феодальной России* (Москва: Наука, 1966), 160–167; Ярослав Кісь, *Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.)* (Львів: Видавництво Львівського університету, 1967), 184; Зиновий Копыцкий, “Магдебургское право в городах Белоруссии,” *Советское славяноведение* 5 (1972): 26–41; Зиновий Копыцкий, *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* (Минск: Наука и техника, 1975), 29; Андрей Дворниченко, “О предпосылках введения магдебургского права в городах западнорусских земель в XIV–XV вв.,” *Вестник Ленинградского университета. История. Язык. Литература* 1, no 2 (1982): 106; Пётр Сас, “О характере самоуправления по магдебургскому праву в городах Украины (XV – 60-е гг. XVI в.),” *Актуальные вопросы исторической науки* (Киев: Наукова думка, 1984), 18–19. Див. також спостереження: Stanisław Alexandrowicz, “Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkiem Księstwie Litewskim,” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 3 (1980): 425; Henryk Samsonowicz, “Tendencje rozwoju sieci miejskie w Polsce późnośredniowiecznej,” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 3 (1980): 345; Henryk Samsonowicz, “Badania nad dziejami miast w Polsce,” *Kwartalnik Historyczny* 1 (1965): 115; Henryk Samsonowicz, “Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski,” *Przegląd Historyczny* 63, zes. 3 (1972): 497–500; Aleksander Świętochowski, *Historia chłopów polskich w zarysie* (Lwów, Poznań: Nakł. Wydawnictwa Polskiego, 1925), 107–110; Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w.* (Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład narodowy im. Ossolinskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1991), 282, 283.

¹⁰ Наталья Василенко, “Право магдебургское,” *Энциклопедический словарь* (Санкт-Петербург: Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1898), т. 24, 890–896; Олександр Грушевський, “Луцьке міщанство в XVI в.,” *Історично-географічний збірник* 1 (1927): 2; Олександр Грушевський, *Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI ст. Их старина и борьба за старину* (Киев: Б.И., 1918), 5–7, 23, 141, 238, 240; Всеволод Ермолаев, “Магдебургское право,” *Советская историческая энциклопедия* (Москва: Государственное научное издательство “Советская энциклопедия”, 1965), т. 8, 883.

¹¹ Андрей Дворниченко, “Русские дореволюционные историки о городском строе Великого княжества Литовского,” *Генезис и развитие феодализма в России* 7 (1983): 90–102; Анна Швидько, “Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины

міської проблематики України залишає бажати кращого. Борис Греков слушно зауважив: “Розбіжності неминучі, бо цілком зрозуміло, що в оціночних судженнях тут нелегко знайти єдиний висхідний принцип, як і в багатьох інших випадках, де скриті пружини різних, іноді протилежних, інтересів”¹².

Рацію у своїх судженнях мають обидві сторони, і все ж видається, що об’єктивніше до цього питання підходять прихильники магдебурзького права. На їхню думку, не воно, а законодавча політика верхівки Речі Посполитої гальмувала розвиток міст¹³. Не зовсім вірною видається думка М. Грушевського, що запровадження німецького права базувалось на “зовсім готовому праві, що потім на тутешньому ґрунті майже не розвивалось”¹⁴. Німецьке право не було чимось монолітно застиглим, раз і назавжди даним – у різних країнах воно мало різні модифікації і, навіть, назви¹⁵, не кажучи вже про те, що до нього суттєво вкраплювались звичаєві норми¹⁶. Варто відзначити і те, що середовищем формування та кристалізації магдебурзького права були міста Німеччини, де рівень особистої свободи був досить високим.

Німецьке право несло в міста не дріб’язкову регламентацію їх життя, а певну його організацію, складовими елементами якої були: особиста свобода міщан, впорядкування повинностей, просторова перебудова, міське самоврядування¹⁷. Міра впровадження цих складових у життя залежала значною мірою уже від самих міст та їх власників¹⁸.

XV–XVIII вв.,” *Вопросы германской истории и историографии* 3 (1975): 125–136; Тетяна Гошко, “Дискусійні питання історіографії магдебурзького права,” *Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія* (Одеса, Київ, Львів: МАУ, 1999), ч. 1, 128–137; Тетяна Гошко, “Повоєнна польська історіографія проблем магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи,” *Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 року* (Київ: Київська міська рада, Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2000), 122–132.

¹² Борис Греков, *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века* (Москва: Изд-во АН СССР, 1946), 342.

¹³ Juliusz Bardach, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976), 200–205.

¹⁴ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 222.

¹⁵ Benedykt Zientara, “Źródła i geneza “prawa niemieckiego” (ius theutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII wieku,” *Przegląd Historyczny* 69, zes. 1 (1978): 51–60.

¹⁶ На це прямо вказує Бартомеї Гроїцький: Bartłomiej Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1953), 78.

¹⁷ Benedykt Zientara, “Przełom w rozwoju miast środkowo-europejskich w pierwszej połowie XIII wieku,” *Przegląd Historyczny* 67, zes. 2 (1976): 226.

¹⁸ Zygfryd Rymaszewski, “Мієнско́сть чы вієнско́сть права німецького в Polsce,” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo* 69 (1970): 69; Грушевський, *Города Великого княжества Литовского*, 5–7, 23, 141, 238, 240; Ермолаев, “Магдебургское право,” 883.

Майже категоричне твердження про занепад міст того часу теж потребує уточнення. Становище міст не було зразковим, але говорити, що міста перетворились в “конгломерат непорозумінь і аномалій та замість розвою,” проводили “лише хоробливе вегетовання”¹⁹, теж не буде об’єктивним. Таку характеристику вже скоріше можна було б застосувати стосовно другої половини XVII–XVIII ст., а не для періоду XVI – першої половини XVII ст., коли спостерігалось економічне піднесення, коли міста виростили, як “гриби після дощу”, коли значного розвитку досягла торгівля²⁰.

Взагалі варто звернути увагу на те, що в критиці магдебурзького права, як правило, зовсім не враховувалися такі моменти як часовий (процеси, які мали місце у XVIII ст., ретроспективно перекидали на XVI – першу половину XVII ст.) та територіальний (те, що було характерним для Руського чи Белзького воєводств, інколи зовсім таким не було для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств).

На захист магдебурзького права варто вказати на те, що воно давало можливість міщанам вибирати чи змінювати свій фах, – воно створювало їм правову базу для торгово-ремісничих занять. Відповідь на питання: наскільки і як швидко жителі міст користали з цього? – лежить уже дещо в іншій площині, але що магдебурзьке право впливало і сприяло формуванню фахової структури міської громади – то це сумніву не повинно викликати.

М. Грушевський відзначав, що магдебурзьке право приводило до “упослідження русинів”, бо привілеї на магдебурзьке право видавалися найперше для німців і поляків (варіант – католиків), а “русини” залишалися на другому плані; крім того їх усувають від міських урядів²¹. Таке твердження можна вважати вірним для міст Руського, Белзького та частково Подільського воєводств, але далеко не завжди воно буде правильним щодо воєводств Волинського, Київського та Брацлавського, хоча певна тенденція з колонізації міського життя в цих воєводствах безперечно спостерігалася. Опрацьовані автором матеріали щодо міст Волинського воєводства засвідчують абсолютне переважання українців серед райців і лавників. У світлі останніх досліджень можемо говорити про значну колонізацію магнатерії, однак загал дрібної та середньої шляхти залишався православним²².

Досить ґрунтовно М. Грушевський зупинився на характеристиці вірменських та єврейських колоній у містах України, простеживши шлях їхньої появи, розвитку і становища. Зокрема, характеризує єврейську общину, яка в розглядуваний період щораз більше опановувала міста України, особливо західних воєводств,

¹⁹ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 237.

²⁰ Див. спостереження: Maria Bogucka i Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 46–47.

²¹ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 239.

²² Генрик Літвін, *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавищини (1569–1648)*, пер. з пол. (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016), 132–133.

учений підкреслює, що євреї, маючи сильні позиції у торговій сфері, володіючи значним капіталом, часто користуючись старостинською опікою, займали досить впливове становище в містах, чому значною мірою сприяла згуртованість, характерна для єврейського кагалу²³. Ці висновки знаходять підтвердження в дослідженнях сучасних істориків²⁴.

Важливим блоком проблем, якому М. Грушевський приділив увагу, став устрій міст. Історик цілком вірно відзначає змішування функцій ради і лави та підпорядкування останньої першій. На прикладі Києва це підтвердили дослідження Наталії Білоус²⁵. Аналогічна ситуація була в містах Волині. Рада, згідно з нормами магдебурзького права, мала бути головним адміністративним органом міста. Функціональна відмінність її від в'їтівського суду була різною у кожному окремо взятому міському поселенні. Назагал відносини між ними не були антагоністичними, бо часто рада кооптувала своїх членів із числа лавників і, крім того, членами обох інституцій були, як правило, люди одного соціального кола²⁶. До того ж функції обох інституцій змішувались, а разом вони творили те, що в джерелах просто називали “урядом” міста²⁷. Це змішування фактично закладувалось уже в текстах королівських привілеїв, коли вказувалось, що судитись міщани повинні “одно перед войтом албо перед бурмистром и радою местскою оного места” (Базалія, 1577)²⁸.

Уважно проаналізував М. Грушевський інститут в'їтівства, який “був тим сполучником, що зв’язував відокремлену міську громаду, як маленьку державу, з державною системою”²⁹. У містах з дідичним в'їтівством в'їт відігравав ключову роль у системі міського управління та самоврядування. Дідичність цієї

²³ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 254–260.

²⁴ Андрій Заяць, “Судочинство в приватних містах Правобережної України,” *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя* (Львів: НТШ, 2012), 226–227; Андрій Заяць, “Берестечко у XV – першій половині XVII століть (Штрихи до історії розвитку міста),” *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 264 (2012): 204–205; Андрій Заяць, “Невідомі документи до початкової історії містечка Гулевичі,” *Студії і матеріали з історії Волині. 2012* (Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2012), 266–275; Андрій Заяць, “Єврейське щастя”: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.),” *Соціум. Альманах соціальної історії* 11–12 (2015): 255–274.

²⁵ Наталія Білоус, *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування* (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008), 114–115.

²⁶ Henryk Samsonowicz, “Głos w dyskusji,” *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne* (Warszawa, Poznań, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976), 296.

²⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 262, k. 20 (Êîçëëî, 1610 ð.). Див. також: Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 344, 353; Zofia Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku: studium historyczno-prawne* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1964), 108.

²⁸ Литовская метрика. Российский государственный архив древних актов, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 123 об.; Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 17, арк. 738.

²⁹ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 342.

інституції ще більше посилювало відчуття значимості та безкарності. Історики загалом схильні вважати вїйта чужорідним вкрапленням у міську громаду і для цього є вагомi підстави. Значна прибутковiсть цього уряду приваблювала до неї шляхту³⁰, яка навіть робила спроби законодавчо закріпити її за собою³¹. Сама особа вїйта-шляхтича у міському середовищі певною мірою ставила його поза/над громадою, на яку вїйт дивився зверхньо, а сама громада цікавила його як об'єкт, що приносив прибутки. Тобто вїйтівство було певною синекурою, яка давала непоганий зиск при мінімальних зусиллях. В. Антонович зауважував, що “посада міського вїйта поєднувала у собі два різних значення: в силу одного з них вїйт набував земельну власність і ставав у ряди служилого стану – землян [...], в силу іншого значення вїйт був представником міщанського стану і його суддею в справах кримінальних”³². На думку Зиновія Кописького, незважаючи на певну відчуженість, вїйт, якого присяга зобов'язувала сприяти благополуччю міста, був усе-таки частиною міської громади³³. Юліуш Бардах вважав, що вїйт був специфічним міським урядником, який діяв в інтересах монарха та контролював міське самоврядування³⁴. Вїйти розглядали вїйтівство як певний капітал, який можна орендувати, заставити чи продати. Орендували рідше, зазвичай, вїйтівство передавали у заставу/держання.

М. Грушевський, вивчаючи міський устрій, виділяє різні групи українських міст, які мали магдебурзьке право. Найперше виділено Львів, де уряд вїйта був “інкорпорований” містом, що на думку вченого було “верхом міської самоуправи”. Як приклад міста з сильною вїйтівською владою наводиться Кременець. У той же час суттєво важче було в містах, де уряд вїйта поєднувався з владою старости, що робило становище міщан особливо вразливим. Натомість у найгіршому становищі, на думку вченого, були приватновласницькі міста, в яких “якісь права міської громади [...] могли існувати тільки доти і остільки, оскільки хотів того дідич”³⁵. В історіографії з цього приводу панує назагал така ж думка³⁶, хоча висловлювався погляд, що становище королівських міст не було кращим.

³⁰ Włodzimierz Jarmolik, “Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku,” *Przegląd Historyczny* 73, zes. 1–2 (1982): 35–37; Benedykt Zientara, “Odpowiedź referenta *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne* (Warszawa, Poznań, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976), 310.

³¹ *Volumina Constitutionum* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008), t. 2, vol. 2, 345–346 (1607 p.); *Volumina Constitutionum* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010), t. 3, vol. 1, 267 (1620 p.).

³² Антонович, “Предисловие,” 27. Див. спостереження: Marta Załęska, *Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne)* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 65.

³³ Копыцкий, *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, 94.

³⁴ Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1988), 105–106.

³⁵ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 352.

³⁶ Пётр Сас, *Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* (Киев: Наукова думка, 1989), 185; Tomasz Opas, “Miasta prywatne a Rzeczpospolita,” *Kwartalnik Historyczny* 1

Пильну увагу приділив М. Грушевський міському судочинству: проаналізовано джерела міського права, його публікації у Польщі (Миколая Яскера, Павла Щербича, Бартомея Гроїцького), апеляційні інстанції. Звернено увагу на те, що Львів вважали містом, до якого йшли апеляції з руських земель Речі Посполитої³⁷. Дещо менше уваги приділено судовому процесу. Останні напрацювання дослідників показують, що в міському судочинстві Правобережної України застосовувалися, як норми магдебурзького права, так і Литовських статутів та звичаєвих практик. Значний вплив на міське судочинство мали орендарі та державці міст (оренди і застави були загальноприйнятою практикою), а ними дуже часто були євреї. За справедливістю до суду зверталися не лише міщани, але й околична шляхта та селяни. Абсолютна більшість справ, що розглядалися в судах, була приватного характеру (мирові угоди, поручительство, обстоювання честі, “доброго імені”, боргові зобов’язання, опікунство, розлучення тощо). Невелика частка справ мала публічний характер – вбивство, подружня зрада, крадіжка, “грабіж”, погрози (“похвалки”)³⁸.

Значну увагу вчений приділив економічним заняттям міщан, зокрема, регламентації торгівлі і митних зборів. М. Грушевський зауважив, що шляхетські привілеї були особливо шкідливі для міщан, оскільки шляхта з їх допомогою ставала серйозним конкурентом міських купців. Особливу увагу було звернено на функціонування ярмарків і торгів та їх значення для міщан. Аналізу були піддані ярмарки: ярославські, саноцькі, короснянські, львівські, снятинські, кам’янецькі, луцькі, київські. Характеристика торгів, як барометра внутрішньої торгівлі зроблена М. Грушевським особливо вдало. Важливе саме звернення до торгів, бо тогочасні дослідники, зазвичай, говорячи про торгівлю, вели мову переважно про ярмарки. Не оминає дослідник і оцінки яток, корчем і шинків, як місць постійної торгівлі, без яких не можна повно змалювати тогочасну торговельну діяльність міщан. М. Грушевський при розгляді цих питань, в основному, опирався на матеріали, що торкалися західноукраїнських міст, але зроблені вченим висновки щодо міської торгівлі на Волині, Київщині та Брацлавщині знаходять підтвердження у сучасних дослідженнях³⁹.

Окрім торгівлі міське населення активно займалося ремеслом. Аналізуючи міський цеховий устрій, М. Грушевський зауважив, що він був “пересаджений

(1971): 28–47; Andrzej Wyrobisz, “Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku,” *Przegląd Historyczny* 65, zes. 1 (1974): 19–46.

³⁷ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, 354.

³⁸ Заяць, “Судочинство в приватних містах Правобережної України,” 219–243.

³⁹ Сас, *Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.*, 125–142; Олена Сидоренко, “До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої,” *Україна і Польща в період феодалізму* (Київ: Наукова думка, 1991), 47–59; Ярослав Кісь, “З історії торговельних зв’язків України в XVI – першій половині XVII ст.,” *Історичні дослідження: Вітчизняна історія* 8 (1982): 82–87; Андрій Заяць, “Волинські міста XVI–XVII ст.: митна політика та організаційні засади торгівлі,” *Історія торгівлі, податків та мита* 1 (2015): 76–85.

на наш ґрунт з Німеччини”⁴⁰. З цим можна погодитися частково, бо як зазначав ще Пилип Клименко, “головна причина виникнення цехів корінилася в зміні соціально-економічних умов побуту і діяльності ремісників, а не в занесенні форми організації”⁴¹. Дослідник показав початки цього устрою спершу на території Руського, Белзького та Подільського воєводств, а далі розповсюдження його і на інші території. Висновки щодо діяльності цехів Львова та галицьких міст у подальшому підтвердили студії Ярослава Кіся⁴², Степана Білецького⁴³, Мирона Капралю⁴⁴. Не маючи у своєму розпорядженні достатньої кількості цехових статутів інших українських воєводств, М. Грушевський робив обережніші узагальнення і висновки⁴⁵, але і вони, в основному, були вірними, що підтверджують виявлені Андрієм Заяцем статuti цехів низки міст Волині, Київщини та Брацлавщини⁴⁶.

Вірною видається й загальна оцінка, дана науковцем цехам: “Корпоративна організація з одного боку була чинником дуже корисним в тих слабо організованих стадіях суспільного життя, бо гарантувала особисту й маєткову безпечність зв’язаним в корпорацію репрезентантам нижчих суспільних верств супроти утисків і насильств більше сильних і привілейованих, і давала можливість успішної промислової діяльності, через забезпечення збуту й виключення надмірної конкуренції. Але вона, як кожна привілея, була зброєю обосічною яку кружки людей, обняті сею організацією, дуже легко могли використовувати односторонньо, в виключну свою користь, а на шкоду інтересів загалу й самого промислу, і дійсно почали використовувати”⁴⁷.

⁴⁰ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 6, 110, 138.

⁴¹ Филипп Клименко, *Западнорусские цехи XVI–XVIII вв.* (Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1914), 8. Див. також: Анна Швидько, “К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам),” *Вопросы германской истории и историографии* 3 (1973): 3–16.

⁴² Кісь, *Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.)*.

⁴³ Степан Білецький, “Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст.,” *З історії західноукраїнських земель* 2 (1957): 3–31.

⁴⁴ Мирон Капраль, “Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис),” *Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій*, упор. Мирон Капраль (Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, ЛНУ імені Івана Франка, 2007), I–LI; Мирон Капраль, “Станово-професійна структура населення Львова у другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг),” *Україна в минулому* 6 (1994): 7–35; Мирон Капраль, “Статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст.: організаційно-правові питання,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 15 (2007): 173–185.

⁴⁵ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 6, 116, 126–127, 135.

⁴⁶ Андрій Заяць, “Організаційні засади функціонування цехового ремесла в містах Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст.,” *Ефективність державного управління* 1–2 (2002): 99–104.

⁴⁷ Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 6, 118.

Зважаючи на обмеженість джерельної бази і нерозпрацьованість проблеми міських промислів у тогочасній історіографії, М. Грушевський дещо менше уваги приділив цьому питанню, обмежившись загальними спостереженнями і залишивши його наступним дослідникам. Окремих питань міського життя вчений майже не торкався. Фактично поза його увагою залишався урбанізаційний процес і пов'язаний з цим комплекс проблем, зокрема міська демографія. Слабо дослідженими залишилися питання юридик, міських сіл, соціального складу міського населення. У той же час, підсумовуючи вклад М. Грушевського у вивчення міського життя ранньомодерної України, слід зазначити, що більшість його висновків не втратила своєї наукової вартості дотепер.

URBAN SOCIETY OF EARLY MODERN UKRAINE IN THE VIEW OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

Andriy ZAYATS

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ancient History of Ukraine and Archival Studies,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

This article deals with the views of Mykhailo Hrushevskiy on urban society if early modern Ukraine. It shows how the famous historian presented the urban life in many aspects and phenomena. He identified several main sets of questions: the reception of Magdeburg Law, municipal governing system, economic activities of burghers. According to M. Hrushevskiy German Law began to spread into the towns of the Principality of Galicia-Volhynia from the late thirteenth century, but it spread throughout the Kievan land a little bit later, particularly active from the early sixteenth century. M. Hrushevskiy studied Magdeburg Law privilege in detail, analyzing its content from the point of view of what new it brings to urban life. The introduction of the Magdeburg law he treated negatively and paid a special attention to the institution of vogt, who was thought as a mediator joining separated town community as a small country with the state system. The inheritance of this institution much more strengthened the sense of self-importance and impunity. M. Hrushevskiy noted the mixing functions of the town councils and courts, while the last was subordinated to the first. He paid attention to the town court system – analyzed sources of municipal law, their editions in Poland, appeals instances. The historian pointed out that Lviv was seen as a town, which received the appeals from all the Rus lands of Kingdom of Poland. He paid less attention to legal proceeding. M. Hrushevskiy described very thoroughly Armenian and Jewish settlements in Ukrainian towns, tracing their emergence, growth and status. He examined Jewish communities, that spread more and more over Ukrainian towns, especially in western voivodships, and emphasized, that Jews had strong positions in trade, had large amounts of capital, often used the protection of starosta and gained an influential position in towns. It was largely caused by solidarity of Jewish qahal. M. Hrushevskiy also studied economic activities of burghers, in particular trade regulations and guild system, the functioning of annual and weekly fairs and their meaning for burghers. The description of weekly fairs as an indicator of internal trade made by M. Hrushevskiy was very good and relevant. Scholar showed the emergence of guild system, firstly in the Ruthenian, Belz and Podolian voivodships and next its spread over the other territories. Taking into account the paucity of sources and lack of research of urban craft, the historian paid less attention to it, presenting only the general observations and left it to next generations of

А. Заяць

ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 224–234

scholars. Such questions as the urbanization of Ukrainian lands, *jurydyky*, municipal villages, social structure of burghers stayed out of the field of attention of M. Hrushevskiy.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, towns, burghers, municipal governing system, Magdeburg Law, vogts, town court system.